

TÜRKİYE’NİN YENİ SANAYİ COĞRAFYALARINDA EMEK VE SENDİKACILIK: KAYSERİ ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üy. İbrahim GÜNDOĞDU

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, (gundogdu@beun.edu.tr)

ÖZET

Genel olarak neoliberalizm olarak adlandırılan kapitalizmin yeniden yapılanma süreci, çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri alanında kapsamlı değişiklikler gerçekleştirirken aynı zamanda onun coğrafyasında da önemli kaymalara yol açmıştır. Dünya çapındaki bu sürecin Türkiye’deki ifadesi, Anadolu içlerinde bazı şehirlerde ortaya çıkan “yeni sanayi bölgeleri” olmuştur. “Anadolu Kaplanları” olarak popülerleşen sözkonusu olgu, sosyal bilimciler arasında da artan bir ilgi yaratmıştır. Ancak bu yöndeki araştırmalar genellikle “yükselen Anadolu sermayesi” başlığıyla işverenlerin ‘başarı’ öykülerine odaklanarak emek boyutunu bütünüyle gözardı etmektedir. Öte yandan bu alanda yürütülen az sayıdaki eleştirel incelemelerde ise emek, neoliberal politikaların kurbanı örgütsüz yığınlar olmakla sınırlı kalmaktadır. Ne var ki, sözü edilen Anadolu kentlerinde emeğin ciddi varoluş mücadeleleri yaşanmakta ve bunlar farklı kolektif işçi örgütlenmelerine veyahut sendikalaşma girişimlerine dönüşebilmektedir. Dolayısıyla bu makale, 1990’lı yıllardan itibaren mobilya, metal ve tekstil sektörlerinde hızlı bir sanayileşme süreci yaşayan Kayseri kentinde yapılan kapsamlı bir saha araştırmasından hareketle, Türkiye sanayi coğrafyasının yeni emek havzaları olarak gelişen Anadolu kentlerinde işverenlerin emek kontrol stratejilerini, işçilerin yanıtlarını ve yerel sendikacılık pratiklerini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Sanayi Coğrafyaları, Anadolu Kaplanları, Emek Kontrol Rejimi, Sendikalaşma, Kayseri.

LABOUR AND TRADE UNIONISM IN THE NEW INDUSTRIAL GEOGRAPHIES OF TURKEY: THE CASE OF KAYSERİ

ABSTRACT

The restructuring process of capitalist relations, generally called neoliberalism, while constituting comprehensive changes in the realm of labour economics and industrial relations, has also led to considerable shifts in their geography. The expression of this world-wide process in Turkey are the “new industrial regions” that have emerged in some inner-Anatolian cities. These phenomena, which became popularised as Anatolian Tigers, have also generated increasing interest among social scientists. However, they have completely ignored labour in their analysis, while generally focussing on employers’ so-called success stories. On the other hand, a few numbers of critical analyses on these phenomena have taken labour into consideration yet as the victims of neoliberal policies composed of unorganised masses. Nevertheless, there have been also considerable struggles on the part of workers for their survival, which could then turn into different collective workers’ organisations and/or unionisation attempts in these Anatolian cities. Drawing on a comprehensive field study in the city of Kayseri, where there has been a rapid industrialisation process in furniture, metal and textile sectors since 1990s, this paper therefore discusses employers’ labour control strategies, workers’ responses and local union practices in such Anatolian cities that has been developing as the new labour basins of industrial geography of Turkey.

Keywords: New Industrial Regions, Anatolian Tigers, Labour Control Regime, Unionisation, Kayseri

1. Giriş

Kapitalist ekonomilerin 1970’li yıllarda yaşadığı krize yanıt olarak geliştirilen sermayenin yeniden yapılanma süreci, sadece emek-sermaye ilişkilerini değil aynı zamanda onun coğrafyasını da köklü biçimde değiştirmiştir. 20. yüzyılın toplumsal mücadeleleriyle şekillenmiş yapılarını/normlarını birikimi önünde engel gören sermaye, “neoliberalizm” olarak adlandırılan bir proje eşliğinde daha fazla serbestlik elde ederek üretim süreçlerini küresel ölçekte organize etmeye başlamıştır. Bu süreçte çok uluslu şirketler ve geniş coğrafyalarda yürüttükleri üretim zincirleri yeni ekonomik düzenin göstergeleri olarak değerlendirilirken, küreselleşen sermayenin emek üzerinde bariz bir üstünlük kurduğu değişik biçimlerde ifade edilmiştir. Öte yandan aynı sürecin bir başka ifadesi, yerel düzeyde açığa çıkan sanayileşme dinamikleri ve yeni sanayi coğrafyaları olmuştur. Sosyal bilimciler yakın zamana kadar bu coğrafyaları kimi “başarı öyküleri” üzerinden emek ile sermaye arasındaki çatışmaların ortadan kalktığı farklı kalkınma örnekleri olarak değerlendirmişlerdir. Ne var ki bu coğrafyalar kapitalist birikim süreçleri tarafından şekillendikleri ölçüde, aynı zamanda emek ile sermaye arasında yeni gerilimlerin ve mücadelelerin alanları olarak gelişmektedir. Bu nedenle kapitalizmin yeniden yapılanma süreci içerisinden gelişen “yeni sanayi coğrafyalarının” emeğin varoluş koşulları ve mücadele deneyimleri bakımından ele alınması önemli hale gelmektedir.

Bu makale Türkiye’de yukarıda sözünü ettiğimiz süreçte öne çıkan Kayseri’de sanayi gelişimini emek-sermaye ilişkileri ve sendikacılık dinamikleri bakımından incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle yeni sanayi coğrafyalarında emeğin ele alınma biçimlerine ilişkin eleştirel bir değerlendirme yapıyor ve ardından alternatif bir kavramsal yaklaşımda bulunuyor. Üçüncü bölüm, alternatif kavramsal yaklaşımın ışığında, Kayseri örneğinde sanayinin gelişim sürecini inceliyor. Dördüncü bölüm yakın döneme odaklanıyor ve emek-sermaye ilişkilerindeki değişikliklerin izini sürüyor. Beşinci bölüm, incelemenin merceğini daha yakına yerleştirerek işçi ile işveren arasındaki itiraz ve kontrol mücadelelerine bakıyor. Yerel sanayide sözkonusu mücadelelerin içerisinden gelişen sendikacılık anlayışı ve pratikleri altıncı bölümde tartışılıyor. Makale sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yaparak Kayseri örneğinden hareketle emek-sermaye ilişkilerinin ve sendikacılığın geleceğine yönelik bazı çıkarımlarda bulunmaya çalışıyor.

Bu makale, 2012-13 yıllarında yapılan daha geniş kapsamlı bir ampirik saha araştırmasına dayanmaktadır. Ampirik bulgular Kayseri’de yerel firma yöneticileri, işçiler, sendika yöneticileri ve işveren örgütleri temsilcileriyle yapılan derinlemesine mülakatlardan çıkarılmıştır. Ancak buradan hareketle bu çalışmayı bir ampirik saha incelemesi olarak görmek doğru olmaz. Öte yandan, açıktır ki, salt bir kuramsal çalışma olarak da değerlendirilemez. Bu çalışma kuramsal tartışmalar sonucunda geliştirilmiş alternatif bir kavramsal yaklaşımı ampirik düzeyde gerçekleştiren saha çalışmasının bulgularıyla birlikte düşünmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede, yöntemsel olarak çalışmayı “kuramsal olarak bilgilendirilmiş bir örnek olay incelemesi” olarak tanımlamak daha uygun olacaktır.

2. Yeni Sanayi Coğrafyaları ve Emek: Kavramsal Bir Öneri

Neoliberal politikalar bir taraftan emeğin sermaye karşısında kolektif direnme kapasitesini ciddi ölçüde zayıflatırken, aynı zamanda sermayenin hareketliliğini kolaylaştırarak dünya ölçeğinde sanayi coğrafyalarında köklü bir değişime yol açmıştır. Bu süreçte hem genel olarak emek örgütlülüğü hem de gelişmiş ekonomilerdeki mevcut üretim merkezleri ciddi ölçüde dağıtılmıştır. Uluslararası hareketlilik içerisinde sermaye, üretimin aşamalarını parçalayarak kendisi için en avantajlı koşullar sunan yerlere yönelmiş ve böylelikle dünya ölçeğinde gelişmiş ekonomilerden az gelişmiş ekonomilere doğru yeni sanayi coğrafyalarının gelişimine yol açmıştır (Fröbel, vd., 1980; Gereffi & Korzeniewicz, 1994). Ancak neoliberalizm altında emeğin kolektif gücünün geriletilmesi süreci sadece mevcut üretim coğrafyalarında tasfiyenin önünü açmamış aynı zamanda emek ve emek mücadelesinin sosyal bilimcilerin gündeminden düşmesine de yol açmıştır. Bu doğrultuda yeni sanayi coğrafyalarını ele alan çalışmalar ağırlıklı emek ile sermaye arasındaki gerilimlere/çatışmalara odaklanmak yerine iş birliklerine dayalı “başarılı” yerel kalkınma öyküleri ile ilgilenmeyi tercih etmişlerdir (bkz. Piore & Sabel, 1984; Pınarcıoğlu, 2000; Eraydın, 2002; Keyman & Koyuncu, 2010)

Bununla birlikte son dönemde Türkçe yazında yeni sanayi coğrafyalarında emeğin durumuna inceleyen bazı eleştirel çalışmalar da yapılmıştır. Bu dönemde Özügürlü (2005)’nin Denizli’de tekstil/dokuma sektörünün gelişimini tarihsel ve sosyolojik bir çerçevede işçileşme süreci ve işçi sınıfının oluşumu bağlamında incelediği *Anadolu’da Küresel Fabrika’nın Doğuşu* adlı özgün incelemesini ayırarak söylersek, sözkonusu eleştirel çalışmalarda emek daha çok ya i) küresel meta zincirleri içerisinde uluslararası firmaların kullandığı ucuz ve örgütsüz işgücü (Dikmen, 2000; Köse & Öncü, 2000) ya da ii) yerel sanayinin gelişme stratejileri içerisinde en zayıf halka olarak ele alınmıştır (Türkün, 2000). Dolayısıyla farklı ölçeklerden bakış açılarına karşın her iki yaklaşımda da emek, sermaye ile ilişkisinde, edilgen bir konumda ve neoliberal politikaların kurbanı olarak anlatılmıştır.

Öte yandan ilgili yazında daha kuramsal düzeyde yapılan açıklamalarda da benzer bir eğilim görülmektedir. Örneğin üretim süreçlerine yönelik eleştirel perspektiften önemli kavramsallaştırmalar geliştiren Burawoy (1985), sermayenin küresel ölçekteki hareketliliği nedeniyle emek ile hem despotik hem de hegemonik karakterde bir sınıf ilişkisi geliştirdiğini söyler ve günümüz kapitalizmini “hegemonik despotizm” kavramıyla açıklar. Ne var ki, kapitalist yeniden yapılanma süreci sermayenin emek üzerinde hegemonik despotizmine yol açıyorsa, bu süreçte gelişen sanayi coğrafyalarındaki sayısız işçi itirazlarını, sendikalaşma girişimlerini ve diğer kolektif işçi mücadelelerini nasıl açıklamak gerekir? Bu nedenle emeği neoliberal politikaların kurbanı ya da “hegemonik despotizm” altında baştan edilgen/çaresiz durumda değerlendiren açıklamalar yerine, sermaye ile ilişkisinde itiraz/direniş ve kontrol mücadeleleri içerisinde ele almanın daha anlamlı olduğunu savunuyoruz.

Sözünü ettiğimiz türde bir yaklaşımın “(yerel) emek kontrol rejimi” kavramı etrafında geliştirilebileceğini ileri sürüyorum. Kavram emek-sermaye ilişkisinin ikincisinin ilki üzerinde tarihsel-toplumsal bir kontrol gücüne sahip olduğunu vurgularken, bu gücün pratikte belirli bir coğrafyadaki varlığının sözkonusu coğrafyada yeterli nicelikteki ve nitelikteki emeğin belirli bir ekonomik gelişme modeliyle uyumlu olarak üretim sürecine düzenli olarak akışının sağlanmasına bağlı olduğunu ileri sürer

(Jonas, 1996). Bu çerçevede “yerel ekonomik kalkınma” olarak adlandırılan gelişmelerin aslında bir “yerel emek kontrol rejimi” inşasından başka bir şey olmadığı söylenebilir. Ve devamında, “emek kontrol rejimi”nin (yerel) emek pazarı, emek süreci ve (kentsel) yeniden üretim süreçlerini kapsadığı; içerisinde emek, sermaye ve devlet güçlerinin farklı talep ve kaygılarla yer aldığı; dolayısıyla işbirliği, gerilim ve çatışmalara bağlı olarak geliştiği ileri sürülebilir (Gough; 2003; Gündoğdu, 2015). Aşağıda Kayseri örneğinde yaşanan sanayileşme öyküsünü bir “yerel emek kontrol rejimi” inşası olarak ele alıyor ve içerdiği işbirliği, gerilim ve çatışma dinamikleri çerçevesinde emeğin durumu ve sendikacılık pratiklerini tartışıyorum.

3. Kayseri’de Sanayinin Gelişimi ve Emek Rejimi İnşası

Dünya ölçeğinde yaşanan neoliberal dönüşüme paralel olarak Türkiye’de de 1980’li yıllar boyunca sermaye birikiminin önünde engel görünen “emek-yanlısı” düzenlemeler tasfiye edilmiş ve ihracata yönelik sanayileşme programı çerçevesinde uluslararası piyasalarla daha bütünlük bir ekonomik yapı oluşturulmuştur (Ercan, 2002). Bu dönüşümün çarpıcı sonuçlarından birisi de daha önce sınırlı düzeyde sanayileşme tecrübesine sahip bazı Anadolu kentlerinde yaşanan hızlı sanayileşme dinamiği ve neticede daha çok İstanbul ve Marmara Bölgesine odaklanmış Türkiye sanayi coğrafyasında yaşanan dikkate değer değişim olmuştur (Eraydın, 1992: 122-34). Bu çerçevede öne çıkan Antep, Denizli, Manisa gibi kentlerin yanı sıra Kayseri kenti de yeni sanayi coğrafyaları içerisinde değerlendirilebilmektedir (krş. Köse ve Öncü, 2000)¹. Yerel kalkınma örnekleri olarak kutlanan bu kentler, sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda işbirliği ve dayanışmaya dayalı olduğu söylenen kültürel özgünlükleri ve Türkiye siyasetine Anadolu burjuvazisi adıyla muhafazakar/otantik yeni bir ekonomik/toplumsal aktörü taşıdığı gerekçeleriyle sosyal bilimcilerin çokça ilgisini çekmiştir (bkz. Keyman & Koyuncu, 2005; Özdemir, 2006). Ne var ki, emek ve sendikalaşma mücadeleleri bu ilginin dışında kalmıştır. Dolayısıyla Kayseri örneğinde sanayinin gelişimine sözkonusu mücadelelere odaklanarak bakmak “yerel başarı öykülerinin” gerisinde bırakılan önemli bir dinamiğe ışık tutacaktır.

Kayseri kentinde özellikle 1990’lı yıllarda hızlı bir sanayi gelişimi yaşanmıştır. Daha önce Sümerbank ve Kayseri Şeker Fabrikası gibi sınırlı sayıda büyük kamu işletmesinin gölgesinde kalan yerel sanayi, merkezi devletin Organize Sanayi Bölgesi yatırımı ve diğer ekonomik teşviklerinin de katkısıyla, bu dönemde ulusal ve uluslararası firmalarla alt-sözleşme ilişkileri geliştirerek çarpıcı bir büyüme yaşamıştır (Erdem, 2003)². Mobilya, metal ve tekstil gibi sofistike olmayan üretim süreçleri temelinde ve

¹ Bu bağlamda öne çıkan Kayseri gibi bazı illerin 1980 öncesinde ithal ikameci dönemde özellikle kamu yatırımları etrafında belirli bir sanayileşme deneyimine sahip olduğu ihmal edilmemelidir. Köse ve Öncü (2000)’nün belirli iktisadi göstergeler çerçevesinde yaptığı sınıflandırmada, sözü edilen sanayileşme geçmişi nedeniyle Kayseri kenti İstanbul, Ankara, İzmir gibi geleneksel sanayi kentleri olarak tanımladıkları grubun çeperinde anılmıştır. Bununla birlikte yazarların yeni sanayi mekanlarını tanımlayıcı unsur olarak belirttikleri emek yoğun sanayileşmenin ağırlığı ve uluslararası işbölümü ilişkilerine katılım tarzı açısından değerlendirildiğinde, 1980 sonrasında yaşadığı sanayileşme patikası ile Kayseri kentinin geleneksel sanayi kentleri çeperinden yeni sanayi mekanlarına kaydığını söylemek mümkündür.

² Sanayi temelinde yaşanan bu büyümenin ifadesini bazı ekonomik göstergelerde bulmak mümkündür: Kayseri ilinde Türkiye ölçeğinde imalat sanayinin katma değer payı 1980’lerde %0.81 iken 1994’te %1.28’e, 1996’da %1.41’e çıkmıştır; aynı süreçte imalat sanayinde istihdam payı % 1.50’lerden % 2.16’ya yükselmiştir (Ataay, 2001:92). Öte yandan yine bu süreçte, İstanbul Sanayi Odasının en büyük 500 sanayi firması listesinde 7 olan

küçük ve orta boy işletmeler eliyle gerçekleştirilen sözkonusu büyüme, önemli ölçüde kırsal emek göçü hareketiyle yerel emek pazarında gelişen vasıfsız ve ucuz emek gücüne dayanmakta idi. Yerel sanayiciler bu dönemi “Bi Masa, Bi Kasa, Bi de Hacı Dayı” sözleriyle özetlemektedir. Bu esprili özet, aslında yerel sanayide işçi-işveren ilişkilerinin gelişim patikasına da ışık tutmaktadır: yerel emek pazarında fazlasıyla bulunabilen düşük vasıflı/vasıfsız işgücü sahipleri dini, etnik ve kültürel bağlar yoluyla üretim sürecine yönlendirilerek işveren (“Hacı Dayı”) himayesinde ucuz ve örgütsüz işçi olarak çalıştırılmıştır.

Öte yandan bu dönemde yerel siyasette yaşanan değişiklik sanayi gelişimini ivmelendirmiştir. Geleneksel yerel ticaret erbabı ile gelişmekte olan yerel sanayicilerin desteğini alarak belediye yönetimini kazanan İslamcı/muhafazakar siyaset, bir taraftan kaynakları yerel sanayinin gelişimini yönünde kullanırken aynı zamanda kentsel toplumsal yaşamı emek gücünün yeniden üretim maliyetini hafifletecek biçimlerde düzenlemeye girişmiştir. Örneğin, düşük gelirlilere yönelik konut üretimi gerçekleştirilerek konut piyasası ucuzlatılmış, kentsel ulaşım hizmetleri entegre hale getirilerek kamusal denetim altına alınmış, sosyal yardımlar yoluyla düzensiz gelir sahiplerinin belirli ihtiyaçları karşılanmıştır (Doğan, 2006). Bu çerçevede ucuz işgücüne dayalı olarak gelişen yerel sanayi ile kentsel kolektif hizmetleri (konut, ulaşım vb.) muhafazakar toplulukçu biçimlerde sunan yerel yönetim arasında, Harvey’in (1985) “yapılaşmış uyum” (“*structured coherence*”) olarak tanımladığı türde, belirli bir tamamlayıcılık ilişkisi kurulmuştur. Bir başka deyişle, ekonomik gelişme modeliyle uyumlu belirli nitelikte ve nicelikte emeğin düzenli olarak yerel sanayiye akışını sağlayan bir yerel emek kontrol rejimi inşa edilmiştir.

Sahada yaptığımız görüşmelerden hareketle Kayseri’de sözkonusu emek rejiminin iki temel özelliğe sahip olduğunu ileri sürüyorum. İlki, önemli ölçüde küçük ve orta ölçekli işletmelerin doğrudan temas ve yakınlıklara dayalı işçi-işveren ilişkilerinden beslenen bir tür *paternalizm*dir. Paternalizm astların (işçi) itaati/sadakati karşılığında üstlerin (“patron baba”) koruyucu/kollayıcı davrandığı bir denetim ilişkisini içerir (bkz. Sennett, 2014: bölüm 2). Dolayısıyla bu denetim ilişkisi ast ile üstün (işçi ile işverenin) bütünlendirildiği daha geniş bir toplumsal evren tahayyülüne de ihtiyaç duyar. Bu tahayyül, Kayseri’de işçi-işveren arasında ağırlıklı din ve dindarlık etrafında geliştirilmiştir. Üstelik bu tahayyül sadece işyeri ölçeğinde sınırlı kalmamış, belediye yönetimiyle iş birliğiyle kentsel ölçeğe de taşınmıştır: “hayırsever işveren” destekli sosyal yatırımlar ve yardımlaşma ağlar yoluyla işçilerin gündelik hayatı muhafazakar-toplulukçu mekan ve semboller etrafında şekillendirilmiştir (Doğan, 2006: 218-238). Bu bağlamda din ve dindarlık söylemi Kayseri’de emek rejiminin bir başka temel özelliği olmuştur. Böylelikle Kayseri’de yerel sanayi dinsel paternalist bir emek kontrol rejimi inşası üzerinde yükselmiştir.

4. Patron Babanın Sahte Sevgisi ya da Dinsel Paternalist Emek Rejiminin Çözülüşü

Sennett paternalizmin koruyucu/kollayıcı otoritesinin aslında “patron baba”nın kendisine bağımlı olan işçilere karşı gösterdiği sahte bir sevgiye dayandığını ileri sürer: “Sahte bir sevgi çünkü lider, kendisine bağımlı olanların bakımını kendisinin çıkarlarına

yerel firma sayısı 16’ya çıkmıştır. Paralel bir biçimde, 1990’lı yıllarda ihracat rakamları da 6 kat artmıştır (Bilgili, 2001:77).

hizmet ettikleri sürece üstlenir” (2014:99). Nitekim, Kayseri örneğinde işçi-işveren arasında gelişen paternalist bağların 2000’li yıllarda yerel sanayinin yaşadığı gelişmelere bağlı olarak ciddi ölçüde sarsıldığı; işçiler ‘aile içerisinde’ kendilerine verilen “itaatkar/sadakatlı çocuk” rolünün ötesine geçtikçe işverenlerin koruyucu/kollayıcı “baba” sevgisinin ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Örneğin saha çalışmasında uzun süredir Kayseri Organize Sanayi Bölgesi (OSB)’nde çalışan işçilere işverenle ilişkilerini ve çalışma ortamlarını önceki yıllarla karşılaştırmalarını istediğimde verilen yanıtlar oldukça çarpıcıdır:

“Adam sürekli sayıya bakıyor. Eskiden fabrika küçükken böyle değildi. Biraz daha serbesttik, daha samimi bir ortam vardı.”

“Patronla işçi arasında gördüğüm şeyi söylüyorum size, sanki rakip firma gibi. Ya da malzeme aldığı firma gibi görüyor bizi. Diyo ki, ben şu malzemeyi şurada ne kadar ucuza alırsam o kadar karlıyım diyor. İşçiyi de aynı sıfatla görüyor. Ben bir işçiyi ne kadar ucuza çalıştırırsam o kadar kar ederim diye görüyorlar”

“Öyle bir sistem kurmuşlar ki, işçiyi makine yerine koyuyor sanki. Hatta makine bile ısındığında soğutulur falan. İşçiye böyle bir hak bile yok, psikolojik motivasyon yok. İnsan çocuğuna bile yaklaşırken bir oyuncak alır, onu sevindirir falan... Fabrika askerlik gibi. Herkes görevini yapacak belli hiyerarşide... Adamlar sayıya şartlanmış”

Bir başka deyişle işçilere göre işveren artık onlarla aynı tarafta olan birisi olmaktan daha çok dışardaki “rakip bir firma” gibi durmakta, öte yandan karşılarında onları çocukları gibi gören koruyucu/kollayıcı bir babadan daha çok makineler gibi durmaksızın çalışmalarını bekleyen bir ruhsuz sistem bulunmakta. Bu bağlamda işyeri de karşılıklı güvene dayalı samimi bir aile ortamı olmaktan çıkarak “askerlik gibi” yukarıdan istenenlerin aşağıdakiler tarafından itirazsız yerine getirilmesinin istendiği katı hiyerarşik bir yer haline almaktadır. Bu ise işçi-işveren arasında organik bir aile birlikteliğini ima eden paternalist denetim ilişkisinin altını oyan bir duruma işaret etmektedir.

Nitekim işçilerle yapılan görüşmelerde paternalist denetim ilişkisine toplumsal evren/düzen sunan dinsel imge, mit ve sembollerde ciddi bir aşınma yaşandığı anlaşılmaktadır. Emek süreci kapitalizmin zaman akışı tarafından belirlendikçe, geçmişte sorun olmayan vakit namazları molası işverenler tarafından iş ritminin bozulması veyahut işten kaçma biçiminde değerlendirilmektedir. Bu durum işçiler nezninde işverenlerle farklı toplumsal evrenlerle yaşadıkları hissini güçlendirmektedir:

“Abi namaza giden adama bağırıp çağırıyorlar. Bu adamı napacak ya diyorlar, git beş vakit namazını evinde kıl diyor. İnancı bile adama suç oluyor. Yani yüzüne diyemiyor da”

“Vakit namazını kazaya bırakmalarını istiyor patron. Çok tutucu olanlar da var, yani bırakmayanlar falan, onları idare ediyoruz. Şimdi işverene de hak veriyorsun yani; saat 4’te teslimat yapılacak, sen namazını kıl ama patron da cezaya giriyor.”

Bir başka deyişle aynı dinin (İslam) veyahut cemaatin bir parçası olmak yoluyla işçi ile işveren arasında kurulan ‘kardeşlik bağı’nın beslendiği dini pratikler artık sorun olmaya başlamıştır. İşveren bu sorunu, doğrudan bir engellemeyle olmasa da, ustabaşılar üzerinden sıkı iş disiplini uygulamalarıyla çözmeye çalışmaktadır. Ancak bu tür

uygulamalar kaçınılmaz olarak işverenlerin işçilere yönelik geliştirdikleri dini kardeşlik bağı iddiasını da çözmektedir. İşçilerin işverenin yörüngesinden bağımsızlaşmasına yol açabilecek bu durum, kentsel ölçekte yürütülen çeşitli yardım faaliyetleri veyahut sosyal yatırımlar çerçevesinde “hayırsever işveren” imgesiyle telafi edilmeye çalışılmaktadır. Ne var ki işyerinde istihdam, ücret ve çalışma koşulları gibi meselelerde anlaşmazlıklar derinleştikçe, “hayırsever işveren” imgesinin işçileri işverenlere karşı daha öfkeli ve tepkili kıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim görüşme yapılan işçilere Kayserili işverenlerin “hayırsever işadami” imgesi sorulduğunda sert yanıtlarla karşılaşılmış; gerçek dindarın “işçinin alın teri kurumadan hakkını vermesi gerektiği” sıklıkla söylenmiş ve bunu yapmayan işverenlerin “hakiki Müslüman” olmadığı belirtilmiştir:

“Dindar olsun olmasın ama en önemlisi işçinin hakkını versin. Bir sürü yerde çalıştım nasıl diyeyim burdakiler de dindar insanlar ama bazı yerlerde gidiyor camiye, ihtiyacı olana yardım ediyor ama işçinin parasını vermiyor. Adam topluma gösteriş olsun diye namazını kılıyor, hayırseverlik yapıyor ama kendi işçisine bakmıyor”

“Patronun dindar olması önemli. Müslümandan zarar gelir mi? Ha bu Organizedekiler gibi sahte değil, gerçek Müslüman olmalı”

“İnsanlığımı bilen bir patron lazım. Şöyle baktığım zaman bu paraya geçinebilir mi diye düşünmesi lazım. İşçiye biraz daha fazla hakettiğini vermesi lazım. Dinle hemşehrlikle alakası yok bunların. Eski müftülerden birinin bir fabrikası var burda. İşçiler kan ağlıyor”

İşçilerin yukarıda aktarılan öznel değerlendirmelerinden hareketle, Kayseri’de önceki yıllarda sanayinin hızlı gelişimini sağlayan dinsel-paternalist emek rejiminin son dönemde çözülme sürecine girdiği rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu dönemde görece bağımsız küçük işletmelerin azalarak büyük ölçekli işletmelerin öne çıkışı, uluslararası üretim zincirlerine eklenme sonucu üretim ritminde artışı, yeni İş Yasasının (2003) geçici ve telafi çalışma uygulamalarının işçiler üzerinde yarattığı dışlayıcı etkileri ve nihayetinde 2008 ekonomik krizinin yol açtığı işten çıkarmalar gibi yerel sanayide işçi-işveren ilişkilerinin mevcut yapısını zaten nesnel olarak değişime zorlayıcı gelişmeler yaşandığı not edilmelidir. Bununla birlikte neticede yerel sanayinin yapısında herhangi bir değişiklik, emek sürecinde işçi ile işveren arasında itiraz ve kontrol mücadeleleri içerisinde ve yoluyla gelişecektir. Bu nedenle takip eden bölümde sözkonusu mücadeleleri inceliyoruz.

5. İşçi ile İşveren Arasında İtiraz-Kontrol Mücadeleleri

Kapitalist emek sürecinde işçi ile işveren arasında yaşanan itiraz-kontrol mücadelelerinin yerel sanayide 2000’li yıllarda yoğunlaşarak arttığı anlaşılmaktadır. İşçilerle yapılan görüşmelerde Kayseri’de sanayi gelişimine yönelik şikayet edilen konuların başında yerel sanayide tüm işverenler tarafından katı biçimde benimsenen asgari ücret uygulaması gelmektedir. İşverenin paternalist koruması altında geçmişte bir ölçüde telafi edilebilen düşük ücretler artık işçilere Kayseri’de giderek zorlaşan kentsel toplumsal yaşam içerisinde³ geçinme imkanı vermemektedir. İşçiler bu durumda daha çok

³ Kayseri’de geçmişte emeğin yeniden üretimini kolaylaştıran kentsel toplumsal yaşam 2000’li yıllarda yaşanan sosyal ve mekansal gelişmeler neticesinde bu özelliğini önemli ölçüde yitirmiştir. Bu yıllarda kent hızlı bir

ek mesai yapma ya da ikinci bir işte çalışma stratejileriyle başa çıkmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Ne var ki, bu durumda da işçi yeniden üretimini maddi olarak idare edebilse bile, fiziksel olarak tükenmektedir. Böylesi bir ikilem içerisinde işçiler, kendi deyimiyle, “ücreti kadar çalışma” eğiliminde olmaktadır: “Adam o parayı vermiyor, işçi kendini işe verir mi? Niye versin ki. Niye gece gündüz ben o işi düşüneyim ki?” İşçilerin “ücreti kadar çalışma” biçimindeki itirazının düşük vasıflı emek kullanımının yaygın olduğu yerel sanayide emek sürecinin işleyişinde kesintilere yol açacağını söylemek iddialı bir sav olacaktır. Ancak işverenler işçilerin sözkonusu itirazını kontrol altına almak için daha fazla disiplinli uygulamalara yönelmektedir. Bu ise işçi ile işveren arasında yeni gerilimlerin yolunu açmaktadır.

Kendilerinin deyimiyle “aile gibi samimi bir ortamda” çalışmaya alışmış işçiler işyerinde sıkı hiyerarşik iş disiplini uygulamalarıyla karşılaştıkça, ilk fırsatta işten ayrılmaya yönelmektedir. Bir anlamda işçilerin iş disiplini karşı bir başka itiraz biçimi olarak düşünebileceğimiz sözkonusu yönelim, yerel sanayide handikap oluşturacak ölçülere varabilmektedir. Örneğin görüşme yaptığımız bir yerel sanayicinin en çok şikayet ettiği konu, büyük fabrikaların iş disiplini karşısında işçilerin ilk fırsatta işten ayrılması ve bu durumun yüksek işçi sirkülasyonuna neden olması idi: “İşçiler çok basit nedenlerle iş değiştiriyorlar... Özellikle talebin çok olduğu yaz aylarında işçiler tamahkar olmuyor. Ustasına kızıyor, arkadaşına takıyor, bırakıp gidebiliyor... Büyük fabrikalarda disipline gelemiyorlar”

Öte yandan sıkı iş disiplininin, işçi ile işveren arasında kurulan çok daha özel bir alanı sarstığı anlaşılmaktadır. Paternalist denetim ilişkisine toplumsal düzen/evren sunan, dini mit ve sembollerin güç devşirdiği dinsel pratikler, işçi ile işveren arasındaki itiraz kontrol mücadelelerin konusu haline gelmektedir. Geçmişte işçi ile işveren arasında sembolik ortaklıkların geliştirildiği kimi dini pratikler (örneğin vakit namazları), işverenler tarafından, artık emek sürecini kesintiye uğrattığı ve hatta iş disiplininin bozduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Nitekim işçiler nezdinde dini pratiklerin aynı zamanda dinlenme veyahut iş disiplininin uzaklaşma anlamlarına geldiği de anlaşılmaktadır. Örneğin bir işçi, işyerinde dini pratiklerin kısıtlanmasını şöyle anlatmaktadır: “Bazı işçiler de var. Adam namaza gidiyor, yarım saat 45 dakika yok. Böyle olunca ben takılıyorum, telafi mi kıldın diye. Böyle durumlar da var. Örneğin işçi istirahatte iken abdestini almıyor, çalışma saatindeyken abdesti orada alıyor. Bu da yarım saat sürüyor. Ha öte yandan Cuma namazı 10 dakika geç bitiyor mesai saatinden. Bunu bile hesap ediyorlar. Yemek molasını sırf bu yüzden 1 saatten 45 dakikaya düşürdüler”. Dolayısıyla bir dönem işçi ile işveren arasında güven oluşturulmasında ve sınıf mesafelerinin daraltılmasında oldukça önemli işlev gören dini pratiklerin, bu işlevini kaybettiği ve hatta karşılıklı olarak güvensizlik konusu haline geldiği anlaşılmaktadır.

Tüm bu itiraz-kontrol mücadeleleri içerisinde bir tarafta işçi ile işveren arasında mesafe ve güvensizlik belirginleşirken, diğer tarafta işçiler arasında benzer sorunlarla

mekansal büyüme sürecine girmiş ve orta ölçekli kent niteliğini önemli ölçüde geride bırakmıştır. Kentsel hayat giderek pahalılaşmış, işyeri-konut mesafesi artmış ve alışveriş merkezleri, kapalı siteler ve büyük ölçekli projeler yoluyla kentsel mekan daha fazla sınıfsal ayrımları gösteren biçimlerde yapılanmıştır. Bu süreç işçiler üzerinde en yoğun olarak, konut sorunu ve artan borçlanma şeklinde karşılık bulmaktadır. Ucuz arsa üretimi ve kooperatiflerin desteklenmesine dayalı belediye politikası son yıllarda bütünüyle gündemden düşürülmüş ve işçilerin konut edinme biçimi giderek banka kredilerine bağlı hale gelmiştir.

uğraştıkça ortak bağların geliştiği ve bunların kolektif mücadele arayışlarına dönüştüğü söylenebilir. Yerel sanayi bu dönemde işçilerin aşağıdan sendikalaşma girişimlerine tanıklık etmiştir. Ne var ki, bu tür girişimler işverenler tarafından her tür aracı kullanarak hemen engellenmeye çalışılmış; engellenemediği durumda ise hızla işverenlerin denetimine alınmak istenmiştir. İşçilerin aktardığı iki sendikalaşma öyküsü yerel sanayide işverenlerin işçi sendikalarına yaklaşımını anlatmaktadır:

“2001 krizi sonrasında fabrika tekrar açıldıktan sonra, bizim yine sendikayla temasımız oldu. Bu da fabrikada duyulmuş. Müdürler şöyle bir şey geliştirmişler. Şiddete şiddet yapalım, sendikanın girmesini önleyelim. Tam da bu sendika gelecek falan derken bize dendi ki, bütün herkesin iş hakkını fesih edeceğiz, sonra şirketlere dağıtacağız. Firmanın altında üç dört şirket kuruldu. İşe gelenlerin bir kısmı o şirkete bu şirkete dağıtıldı. Bu süreç sendikayı engellemek için yapıldı”

“Sendika olayı şöyle oldu: sendikayı isteyenler imza topladılar. Bunun üzerine patron sendikayı çağırdı. Ama ilk önce sendika işine öncülük edenleri çıkardılar. Sonra da sendika patron oldu tabi. Patron ne der ise, o idi sendika”

Bu süreçte dini-muhafazakar ideolojik referanslarıyla bilinen ulusal düzeyde örgütlü bir sendikal yapı Kayseri’de özellikle belirli ölçüde erişmiş fabrikalarda örgütlenerek yerel sanayide işçi-işveren ilişkilerine dahil olmuştur. İşçilerin aşağıdan bağımsız örgütlenmesine dayalı olmaktan daha çok işverenlerin gözetiminde gelişen sözkonusu sendikal yapı, işçilerin ücret ve çalışma koşullarına ilişkin itirazlarının aracı olmak ile işverenin emek denetiminin bir parçası olmak arasında çelişkili bir konum edinmiştir. Bununla birlikte kısa sürede, geçmişten itibaren sınırlı sayıda işyerinde örgütlü yerleşik sendikal geleneği geride bırakarak yerel sanayide hakim sendika haline gelmiştir. Takip eden bölümde bu örgütlenmenin sendikacılık anlayışını ve pratiklerini inceleyeceğiz.

6. İşveren-Denetiminde “Sendikacılık” (!)

Kayseri’nin yakın dönemde yeni sanayi coğrafyalarından biri olarak gelişiminin, yerel emek pazarında ucuz olduğu kadar örgütsüz de olan emek gücünün varlığı üzerine kurulduğunu yukarıda anlatmıştık. Bununla birlikte, önceki dönemlerde yerel sanayide tekstil ve metal sektöründe büyük ölçekli birkaç firmada örgütlenmiş ve 1980 askeri darbesi sonrasında ulusal düzeyde gelişimi desteklenmiş belirli bir sendikal yapının yerel sanayide “ücret sendikacılığı” olarak tanımlanabilecek bir anlayışla uzunca bir süre tek başına varlığını sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Ancak sözkonusu yapı, Burawoy’un (1985) “hegemonik despotizm” olarak adlandırdığı uluslararası piyasa koşullarının yerel firmalar üzerinde yarattığı rekabet baskısı koşullarında, işverenlerle pazarlık yapma gücünü yitirmiş ve işçiler nezdinde cazibesini kaybetmiştir. Bir başka deyişle yerel sanayinin yakın dönemde gelişimine yerleşik sendikal örgütlenmenin krizi ve gerilemesi eşlik etmiştir.

Ne var ki, uluslararası piyasalarla/firmalarla artan bütünleşme ve uyum zorunluluğu, paternalist korumacılığın gerileyişi, ücret ve çalışma koşullarına ilişkin artan talepler gibi bir dizi gelişme işçiler ve işverenler açısından farklı kaygılarla sendikaları yeniden yerel sanayinin gündemine taşımıştır. İşçiler “patron baba”nın korumasından yoksun kaldıkça kendilerini savunacak bir yapı arayışına girerken, işverenler de gerek işçilerin bu tür bağımsız arayışlarını gerekse karmaşıklaşan emek

sürecini daha etkin biçimlerde denetlemek için sendikaların gelişimine -sınırlarını belirlemek şartıyla- olumsuz bakmaktan vazgeçmeye başlamışlardır. Bu bağlamda yerel sanayide işverenlerin sıkı denetiminde yeni işçi sendikaları ortaya çıkmış ve tekstil, metal ve mobilya sektörlerinde kısa sürede hakim sendikalar haline gelmişlerdir. Sahada sözkonusu sendikaların temsilcileriyle yaptığımız görüşmede, işçi ile işveren arasındaki rollerini şöyle ifade etmişlerdir:

“Toplu sözleşmeleri işçiye iyi anlatamıyoruz, bazen eleştiriler duyuyoruz. Mesela kriz döneminde çok yerde sıfır zamma imza atıldı. Çünkü işverenler önünü göremiyorlardı. Bundan dolayı işverenler önümü göremiyorum, zam veremem dedi. Ama o dönem geçince büyüme yaşandı. Kriz geçince işverenlerin önü açıldı, büyümeye geçildi. Firmalar yüzde 10-15 büyüdü. Şimdi işçiye bunu anlatamıyorsun. Bunu iyi anlatmak gerek. Sendika olarak bunu işçilere daha iyi anlatmalıyız. Bize bu rol düşüyor”

Daha açık bir ifadeyle, yakın dönemde yerel sanayide hızla gelişen sözkonusu sendika örgütlenmesi, işçi sendikası olmakla çelişen bir biçimde, işverenlerin kaygılarını önceleyen bir sendikacılık anlayışını benimsemektedir. Buna göre işçi sendikaları, işçilerin taleplerini yukarıya doğru taşıyarak gerçekleştirmeye çalışmak yerine, yukarıda işveren ve yöneticilerin aldıkları kararları işçilere kabul ettirmeye çabalamalıdır. Bu tür bir sendikacılık anlayışının zaten ücret ve çalışma koşullarına yönelik yaşamsal talepleri olan işçileri memnun etmeyecek sonuçlar yaratacağını öngörmek zor değildir. Nitekim yaşanan kimi toplu sözleşme deneyimleri ardından Kayseri’de işçilerin yerel sanayide hakim sendikaların dışında “kendilerini kurtaracak” “mücadeleci sendikalar” arayışına girdiği anlatılmıştır. Öte yandan işçilerin bu tür arayışları sadece işverenler değil mevcut sendikalar tarafından da çeşitli önlemlerle karşılaşmıştır. Bu çerçevede işyerlerinde işçi temsilcilerinin ve sendikalarda yetkili kurulların seçim süreçlerinde anti-demokratik/otoriter düzenlemeler artırılmıştır. İkinci olarak, mevcut anlayış içerisindeki sendikalar işçilerin bazı ihtiyaçlarını karşılamaya dönük arayışlara yönelmiştir. Bunlar yukarıda sözünü ettiğimiz “ücret sendikacılığın krizi”ne anlamlı bir yanıt oluştur(a)mamakla birlikte, ilginç bir ‘sendikacılık pratiği’ üretmektedir:

“Şimdi bizim sendika olarak şöyle çalışmalarımız var üyelerimize yönelik. Özel hastanelerle sürücü kurslarıyla marketlerle. Örneğin İstanbul’da Antalya’da tatile gidemeyen işçiler için burada Kozaklı kaplıcalarıyla otellerle anlaşıp normalde 80 lira olan fiyatları 43 liraya çektiydik. Antalya’yı göremiyor ama kaplıcayı görebiliyor işçi. Ha maaşına yeteri kadar zam alamadık ama işte tatil masrafını azaltıyoruz. Alışveriş yerleriyle anlaşılıyor oradan bi katkımız oluyor. Ehliyet kursuyla anlaştık, belki kendisi ya da çocukları falan gidiyor oradan bi katkı geliyor. Dolayısıyla 100 lira zam aldı isek, buralardan da 100-150 lira karı oluyor işçinin. Oldu mu 250-300 lira. İşçinin cebinden çıkmayan para bizim için zam yani. Özel hastanelerle anlaşma yaptık, yatak ücreti almıyor üyelerimizden. Kırtasiyeci ile anlaştık, çocukların kitap-defter masraflarında indirim yapıyor, oradan da bi katkımız oluyor”

Yukarıda sendika temsilcisinin anlattıklarından hareketle, yeni sanayi coğrafyalarında işçilerin üretimden gelen gücüne dayanarak onların çıkarlarını işyeri ve üretim düzeyinde savunmak yerine, işçilerin tüketici kimliklerini dağıtım süreçlerinde pazarlık konusu olarak değerlendirmeye çalışan bir tür “tüccar sendikacılık” pratiğinin

geliştiği ileri sürülebilir. Öte yandan yapılan görüşmelerde sözkonusu sendikacılık pratiklerinin işçiler arasında da önemli bir gündem maddesi olduğu anlaşılmaktadır. Sözkonusu sendikacılık uygulamaları işçilerin bir taraftan sendikalara yabancılaşmasının önünü açarken aynı zamanda radikal sonuçlar çıkarmasına da neden olabilmektedir. İşçilerle yapılan görüşmelerde “sendika bir günlük yevmiyemi almaktan başka bir şey yapmıyor” sözlerinin ardından “bize mücadeleci bir sendika lazım, bizi ancak o kurtarır” sözleriyle sıkça karşılaşmıştır. Nitekim saha çalışması yapıldığı dönemde büyük ölçekli bir metal-mobilya fabrikasında çalışan 800 civarında işçinin, yerel sanayide hakim sendikalarla yaşadıkları bir dizi olumsuz deneyimin ardından, ulusal düzeyde mücadeleci geleneğiyle bilinen bir sendikada örgütlenme mücadelesi verdiklerine tanıklık edilmiştir. Kayseri OSB’de işçi-işveren ilişkilerinde yeni bir döneme yol açabilecek bu mücadele yasal, idari ve fiili düzeylerde karşılaştığı engeller nedeniyle istediği sonuca ulaşamamakla birlikte işçiler arasında ortak bağların gelişimi ve işverenden bağımsız örgütlenme açısından önemli bir deneyim oluşturmuştur.

7. Sonuç

Bu çalışmanın temel iddiası, Anadolu’da yakın dönemde yeni sanayi coğrafyaları olarak öne çıkan yerlerdeki gelişme süreçlerini emeğin varlığını görünmez kılan girişimcilik hikayeleriyle değil; aksine, işverenlerin işçilere yönelik denetim stratejileri ve neticede ortaya çıkan emek kontrol rejimi çerçevesinde ele almak gerektiği idi. Bu çerçevede yukarıda Kayseri özelinde yaptığımız inceleme, Türkiye’de yeni sanayi coğrafyalarının dinsel-paternalist bir emek rejimi temelinde geliştiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte yerel sanayide ve kentsel/gündelik hayat düzeyinde son on yıl içerisinde yaşanan gelişmeler hem üretim hem de yerinden üretim alanlarında sermaye ile emek arasındaki koruyucu-itaatkar paternalist ilişkileri önemli ölçüde ortadan kaldırmış ve yerine sıkı disiplinci ve dışlayıcı uygulamaları getirmiştir. Bu durum işçileri bir taraftan ağırlaşan koşullar altında bireysel ayakta kalma stratejileri geliştirmek zorunda bırakırken, diğer taraftan benzer meselelerle karşılaştıkça aralarındaki ortak bağları farketmeye ve işverenden bağımsız kolektif itiraz yolları aramaya sevk etmektedir. Bu süreçte her durumda yakın gelecekte Türkiye’de yeni sanayi coğrafyalarının işçi ile işveren arasında mücadele alanları olarak öne çıkacağı rahatlıkla ileri sürülebilir. Sözkonusu mücadelelerin nasıl biçim alacağı sorusunun yanıtı, işçiler nezninde yukarıda belirtilen yollardan hangisinin öne çıkacağına bağlı olacaktır.

Kaynakça

- Ataay, F. (2001). Türkiye kapitalizminin mekansal dönüşümü, *Praksis* 3, 53-96.
- Bilgili, E. (2001). *Kayseri imalat sanayinin yapısal analizi*, KTO Yayınları, 32, Kayseri.
- Burawoy, M. (1985). *Politics of production*, Verso:London
- Dikmen, A. A. (2000). Küresel üretim, moda ekonomileri ve yeni dünya hiyerarşisi, *Toplum ve Bilim*, 86, 281-302.
- Doğan, A. E. (2007). *Eđreti kamusalılık: Kayseri Örneğinde islamcı belediyecilik*, İstanbul: İletişim.
- Eraydın, A. (2002). *Yeni sanayi odakları: Yerel kalkınmanın yeniden kavramsallaştırılması*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

- Eraydın, A.(1992). *Post-fordizm ve değişen mekansal öncelikler*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Ercan, F. (2002). The contradictory continuity of the Turkish capital accumulation process: A critical perspective on the internationalisation of Turkish economy In S.Savran ve N.Balkan (eds.), *The Politics of Permanent Crisis* (pp.21-37), Huntington New York: Nova Science Publishers.
- Erdem, E. (2003). Kayseri İmalat sanayinde son yıllarda yaşanan değişim ve 2001 ekonomik krizinin etkileri, *Kayseri Sempozyumu I*, Kayseri: KTO Yayınları.
- Fröbel, F. vd. (1980). *The new international division of labour*, Cambridge:CUP
- Gereffi, G., & Korzeniewichz M. (1994). *Commodity chains and global capitalism*, Westport: CT Greenwood Press.
- Gough, J. (2003). *Work locality and the rhythms of capital accumulation*, Con- tinuum: London
- Gündoğdu, İ. (2015). Yerel emek rejimi ve sınıf çelişkileri: Kayseri’de yerel emek pazarı, emek süreci ve kentsel yeniden üretim, İçinde G.Yücesan-Özdemir (ed.), *Rüzgara Karşı: Emek Süreci ve Karşı-Hegemonya Arayışları* (ss.195-224). Dipnot: Ankara.
- Harvey, D. (1985). *Urbanisation of capital*, Oxford: Blackwell
- Jonas A. (1996). Local labour control regime: Uneven development and the social regulation of production, *Regional Studies* 30, 323-338.
- Keyman, F. & Koyuncu Lorasdağı, B. (2010). *Kentler: Anadolu’nun dönüşümü, Türkiye’nin geleceği*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Keyman, F. & Koyuncu, B.(2005). Globalisation, alternative modernities and the political economy of Turkey, *Review of International Political Economy*, 12 (1), 105-128.
- Köse, A.H. & Öncü, A. (2000). İşgücü piyasaları ve uluslararası işbölümünde uzmanlaşmanın mekansal boyutları: 1980 sonrası dönemde Türkiye imalat sanayi, *Toplum ve Bilim*, 86, 72-90.
- Özdemir, Ş. (2006). *MÜSİAD: Anadolu sermayesinin dönüşümü ve Türk moder- nleşmesinin derinleşmesi*, Ankara: Vadi Yayınları
- Özüğurlu, M. (2005). *Anadolu’da küresel fabrikanın doğuşu: Yeni işçilik örüntülerinin sosyolojisi*, İstanbul: Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi.
- Pınarcıoğlu M. (2000). *Development of industry and local change*, Ankara:METU.
- Piore, M & Sabel C. F. (1984). *The second international divide: Possibilities for prosperity*, NewYork: Basicbooks.
- Sennett, R. (2014). *Otorite*, Ayrıntı: İstanbul
- Türkün Erendil, A. (2000). Mit ve gerçeklik olarak Denizli-üretim ve işgücünün değişen yapısı: Eleştirel kuram açısından bir değerlendirme, *Toplum ve Bilim*, 86, 91-117